

НАРОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПАНАСА БЕЖКОВИЧА – ВЧЕНОГО З КУБАНИ

Ганна Скрипник

УДК 39:7.072.2(470.62)

Ім'я Опанаса Бежковича (1890–1977) та його науковий доробок і досі маловідомі в українській етнологічній науці¹, хоча перу вченого належать ґрунтовні монографії, статті та розвідки з україністики, зокрема з актуальних і нині проблем етнічної історії, етнімії, етнічного картографування, етнодемографії й етнокультури українців та інших народів. Його творча спадщина, за підрахунками дослідників, нараховує 45 опублікованих та 25 неопублікованих наукових праць [див.: 40, с. 75], серед яких — професійно виконані монографії і брошури «Земледельческие орудия и труд украинцев (XVIII — первая половина XX вв.)»; «Занятия украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской области»; «Украинская народная настенная роспись»; «Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия»; «Этнические особенности выращивания и сбора урожая у народов Башкирии (XIX — начало XX в.)» та ін.

Така різноплановість і тематична багатомасштабність наукового спадку О. Бежковича, що охоплює етнографічні, статистично-демографічні, мистецтвознавчі та музеєзнавчі студії широкого географічного спектру — з етнічної історії й культури різних народів, пов'язана з його непростим життєвим шляхом як офіцера, етнолога й музейного працівника, якого доля кидала в найвіддаленіші місця колишнього СРСР.

Народився Опанас Семенович Бежкович, за офіційними даними, 1890 року (в особистих документах вказується 1892 р.) в родині кубанського козака в станиці Нововеличківській Єкатеринодарської губернії. У часи лихоліття Першої світової війни він був мобілізований на військову службу, дослужився до чину штабс-капітана [40, с. 75]. Щодо прізвища, дати на-

родження та біографічних відомостей ученого кубанського періоду (до 1922 р.), то тут і досі є чимало остаточно не з'ясованих фактів. Так, прізвище Бежкович, за даними С. В. Самовтора та В. К. Чумаченка — авторів статті «“Другой” Афанасий Бежкович», з'явилося навесні 1920 року — після поразки білогвардійського руху на Кубані, коли перед його учасником — молодим есаулом О. Бежком, який спершу був мобілізований до Кубанського козачого війська, а згодом — зарахований до Добровольчої армії, постала потреба приховати ці аспекти свого життя, аби відвернути від них увагу каральних органів радянської влади. Очевидно, тоді прізвище білогвардійського офіцера О. Бежко (одне з найпоширеніших у Нововеличківській станиці) і було ним змінено на Бежкович та зменшено на два роки вік (учений вказує в подальшому рік народження не 1890-й, а 1892-й).

У 1920–1922 роках О. Бежкович працював народним учителем у козацьких станицях Кубані, де, маючи нагоду спостерігати українську культурно-мовну своєрідність краю, він, можливо, і сформував свій (незмінний упродовж усього життя) інтерес до історії та етнографії української людності.

Протягом 1922–1924 років О. Бежкович навчався на етнографічному відділенні Географічного інституту (Петербург), після об'єднання якого в 1924 році з Ленінградським державним університетом продовжив навчання в ньому за спеціальністю «Етнографія східних слов'ян». Показовим і, ймовірно, не випадковим є факт, що етнографічну практику молодий дослідник проходив у станицях і аулах рідної Кубані, Адигеї та Карачаєва — пряме свідчення його усталеного вже на той час інтересу до цього регіону.

Період від 1926 до 1933 року — із часу закінчення університету й до арешту — був надзвичайно плідним у науковій біографії вченого. Це були роки, коли дослідник обіймав спершу посаду штатного співробітника Комісії з вивчення племінного складу населення Росії АН СРСР, а згодом — науковця Комісії експедиційних досліджень (у Раді з вивчення продуктивних сил при АН СРСР), у рамках якої він працював у складі Казахстанської експедиції (український етнографічний загін у Семипалатинській губернії) (1927), Киргизької етнографічної експедиції (1928), Башкирської комплексної експедиції АН СРСР (1929–1930). Безпосередня участь в етнографічному обстеженні різних регіонів СРСР дозволила вченому зібрати й дослідити унікальний матеріал з етнокультури різних народів². Його результативну дослідницьку діяльність перервали арешт і трьохрічне ув'язнення за звинуваченнями в «контрреволюційній націоналістичній пропаганді».

Після дострокового звільнення з Карагандинського виправно-трудоного табору, де впродовж 1934–1936 років О. Бежкович відбував покарання за сфабрикованою відділом ОГПУ «Справою славистів» («Дело славистов»), він майже десять років працював науковим співробітником музеїв Кабардинської АРСР та Узбекистану (Ташкента, Самарканда та ін.), поєднуючи культурно-освітню, збирацьку та експозиційну роботу з етнографічними польовими дослідженнями. Цей досвід музейного працівника вчений успішно використав і розвинув протягом наступного десятиріччя: отримавши наприкінці 1940-х років дозвіл повернутися до Ленінграда, він від 1948 до 1960 року перебуває на посадах старшого наукового співробітника і завідувача Відділу України та Білорусії в Державному музеї етнографії народів СРСР (нині — Російський етнографічний музей). Коло наукових інтересів О. Бежковича цього періоду складала народна агрокультура (історія і розвиток землеробства й землеробських знарядь праці), етнографія білорусів, росіян, народів Середньої Азії і Кавказу; він

Опанас Бежкович (Бежко) у віці 24–25 років
(за: Черниенко Д. А. Украинистика Южного Приуралья. — Ижевск, 2013)

поновив свої етнографічні експедиційні поїздки (на Кубань, в Україну й Білорусію) і навіть після виходу на пенсію (1960) активно розробляв етнографічну тематику і друкувався. За декілька років до відходу із життя О. Бежкович ретельно впорядкував і передав на збереження до спеціалізованого Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) головно україністичну частину своїх матеріалів. Окремі тексти його праць надійшли ще в другій половині 1920-х років і зберігаються у фонді № 1 («Общий очерк быта украинцев-переселенцев Семипалатинского округа КА ССР» (од. зб. 292) та ін.). Основний же масив своїх неопублікованих рукописних і машинописних етнографічних праць (разом з іншими матеріалами) учений у 1970-х роках передав в Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (далі —

АНФРФ ІМФЕ). Вони складають окремих невеличкий фонд (51) у декілька структурних справ: 1) офіційні й особисті документи; 2) листування; 3) наукові праці, начерки, фрагменти, статті; 4) експедиційні щоденники; 5) записи фольклору; 6) рецензії, відгуки та роботи О. Бежковича; 7) опубліковані матеріали; 8) ілюстративні матеріали; 9) бібліографічні матеріали; 10) матеріали довідкового характеру. Найбільший інтерес, безумовно, становлять наукові рукописні й машинописні праці О. Бежковича, які тематично репрезентують увесь спектр наукових інтересів дослідника і розкривають широкий географічний діапазон його етнологічних студій.

Домінуюча частина наявних в ІМФЕ архівних матеріалів О. Бежковича — це монографії, розвідки й статті, присвячені рільництву та еволюції народних землеробських знарядь праці, помітне місце з-поміж яких займають роботи з народної агротехніки українців різних областей республіки, а також інших заселених українцями регіонів колишнього СРСР. Це, зокрема, праці з історії та розвитку орних знарядь, розвідки, присвячені колгоспним господарствам і специфіці землеробства в них: «История и совершенствования украинских плугов XVIII — начала XX вв.», «Украинский плуг XVIII — начала XX вв.», «История и этнография пахотных орудий Полесья XVIII — начала XX века», «Земледельческий колхоз им. В. Чкалова в Украине» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 23, арк. 1–51; ф. 51, од. зб. 24, арк. 1–56; ф. 51, од. зб. 25, арк. 1–15; ф. 51, од. зб. 29, арк. 1–60) та ін. Частину з них дослідник опублікував з певними авторськими корекціями.

Саме безпосередня участь в етнографічних експедиціях в компактно заселені українцями райони інших республік СРСР (Башкирію, Росію, Киргизію та Казахстан) дозволила О. Бежковичу зібрати неоціненний польовий матеріал і збагатитися власними спостереженнями про етнокультуру й побут колишніх вихідців з України та їхніх нащадків [15]. Польові етнографічні відомості, зафіксовані

ним ще наприкінці 1920-х років, дослідник поклав в основу своєї дипломної роботи «Заняття украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской области», яку захистив у 1928 році, а також в основу монографічної праці «Земледелие украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской губернии» // Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии (Ленинград, 1930. — 253 с.) та доповіді «Антропологические особенности украинцев-переселенцев Семипалатинской губернии» (оприлюднена 1927 р. на першому з'їзді анатомів, гістологів і зоологів). Дослідження про українців-переселенців Семипалатинської області, за твердженням О. Бежковича, мало на меті розкрити два основні питання: з'ясувати «ступінь та форми принаурення українців у нових для них фізико-географічних і культурно-економічних умовах Казахстану» [16, арк. 1] та виявити елементи культурно-господарчого впливу українців на казахів і навпаки. Отже, ішлося про етнокультурні взаємовпливи та про адаптаційні процеси, які досліджувалися головню за матеріалами агрокультури й скотарства як домінантних занять місцевої людності та переселенців.

У загальному нарисі про українців-переселенців учений виклав цікаві спостереження з їхньої господарсько-побутової повсякденності (переважно із сіл Тавричеське та Георгієвське, у яких учасники експедиції працювали майже по місяцю в кожному), розкрив вплив на них великоросійської та казахської культури і мови. Автор звертає увагу на деяку специфіку господарювання та культурно-психологічні особливості переселенців, що виявлялися у використанні типових для українського села орних знарядь праці; у наданні переваги першочерговому забезпеченню родин не побутовими пожитками, а агротехнікою і знаряддями праці; у застосуванні традиційних для України будівельних технік і сировини (глини, соломи, дерева); у зведенні типового для України житла та в його характерному оздобленні; в орієнтації на традиційні харчові пріоритети (круп'яно-борошняні);

у культивуванні городництва, садівництва й квітникарства тощо. Автор слушно зауважує, що прив'язаність переселенців до садівництва така велика, що спричинила створення ними «садів» не з фруктових дерев, а з черемшини, тополі, верби й осокорів, адже через суворі зими фруктові дерева там вимерзли. Лаконічну інформацію дослідник подає й щодо тваринництва та допоміжних ремесел і промислів; і щодо вбрання переселенців та трансформацій в одязі під впливом промислового виробництва. Заслужують на увагу його спостереження й висновки про мовні процеси та російськомовні запозичення в господарсько-побутовій лексиці українців, спричинені економічними потребами й доконечністю побутових комунікацій.

Найґрунтовніше в праці розкривається основний вид господарських занять переселенців — землеробство, яке репрезентує всі етапи вирощування зернових: від обробітку ґрунту, техніки рільництва, догляду за рослинами, збору врожаю та його переробки до поливного землеробства, народної сільськогосподарської метеорології, вірувань та агрокалендаря. Дослідник зауважує зміни у звичаєво-обрядовій культурі, світоглядні трансформації та зникнення виявів релігійно-магічних агрогосподарських практик українців-переселенців [26, с. 78–84].

Подаючи огляд розвитку тваринництва українців-переселенців, О. Бежкович не омитає увагою питання культурних взаємовпливів у господарсько-побутовій сфері. Зокрема, він указує на запозичення українцями від казахів місцевих різновидів та порід коней, великої рогатої худоби, кіз і верблюдів; деяких народних способів догляду та регулювання репродуктивних функцій тварин; елементів народної ветеринарії; місцевих способів зимового утримання худоби («тебенівка» — екстенсивна форма вигодовування тварин); літнього випасу коней; термінології тощо. Однак, зазначає дослідник, переселенці доповнили запозичені культурно-господарські надбання елементами власної національної традиції та навичок — часткове підгодовування тварин сіном під час зимового випасу; удосконалення конструкцій

запозиченого від казахів зимівника; змашування долівки зимівника рідкою рудою глиною для гігієни й захисту від комах. Натомість казахи перейняли від українців досвід зимового вигодовування тварин — заготівлю кормів на зиму, практики поєднання «тебенівки» із загінно-стійловим утриманням тварин; запозичили окультурені й удосконалені породи скота тощо [30, с. 173–175].

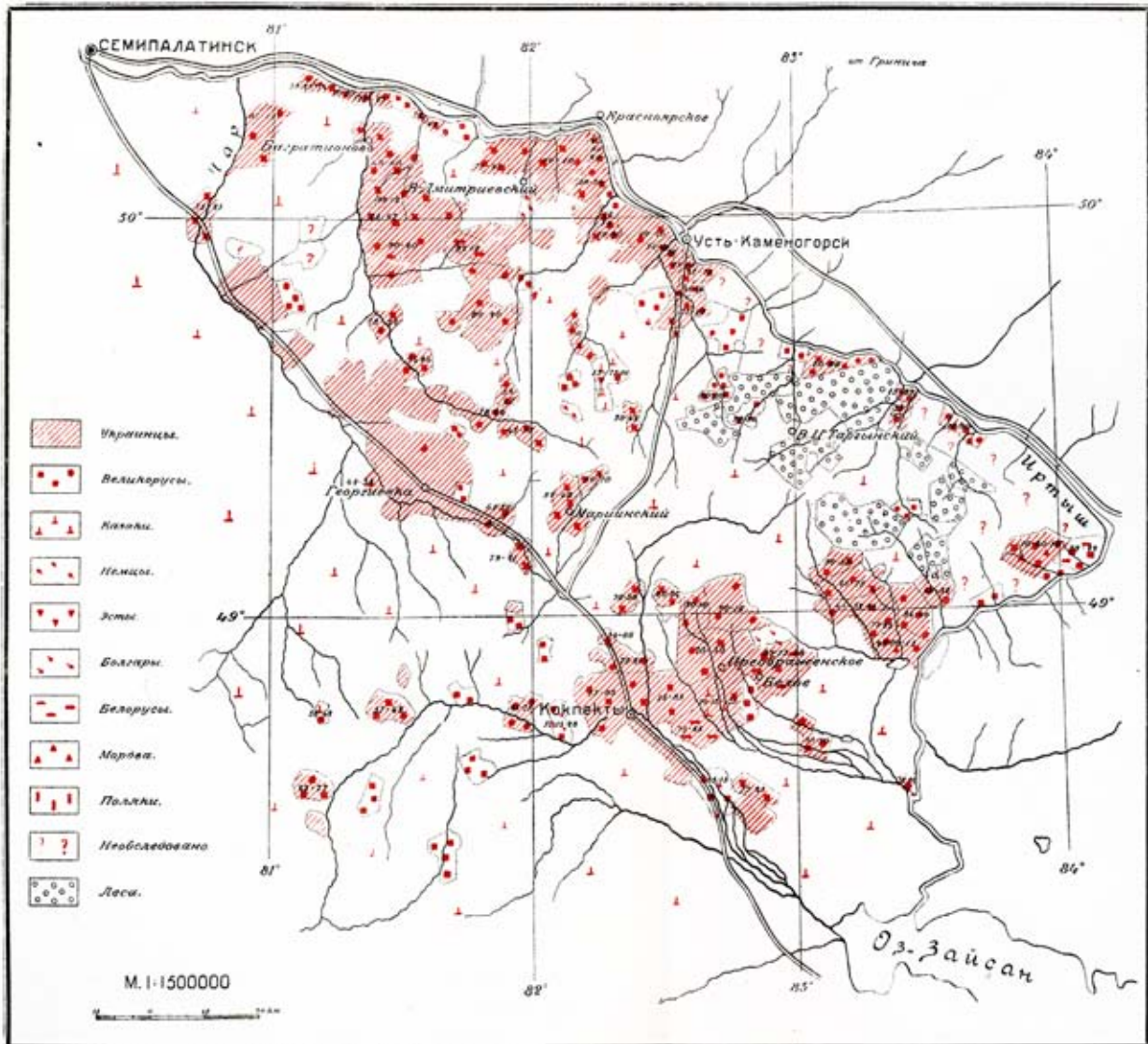
Предметом етнографічних спостережень і студій дослідника стали також пов'язані зі скотарством народні знання (ветеринарія та метеорологія), вірування і тваринницькі культури, які, на його думку, мають відповідники в етнокультурі материкових частин України — батьківщині переселенців [30, с. 166–172].

Монографічна праця О. Бежковича про українців-переселенців Семипалатинської губернії була й дотепер залишається єдиною у своєму роді комплексною студією, яка подає досить вичерпну інформацію про етнічну історію переселенців і їхні етнодемографічні характеристики, про культурні взаємовпливи і специфіку землеробства й тваринництва [16]. Тексти доповнюються ілюстративним матеріалом і професійно виконаною автором картою етнічного складу населення (із залученням даних Всесоюзного перепису населення 1926 р.).

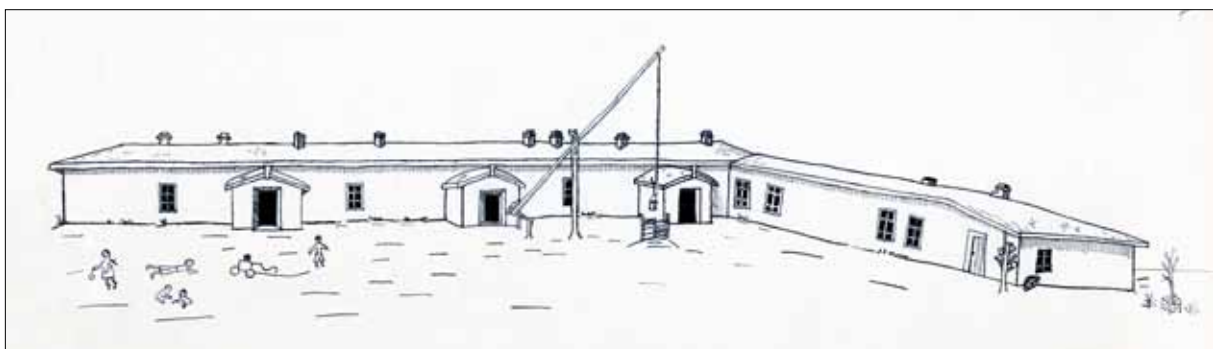
Виняткова важливість і не втрачена актуальність цього дослідження для розуміння етнічних та адаптаційних процесів, міжкультурних взаємовпливів, для з'ясування долі українців-переселенців у контексті згубного впливу на них політики мовної асиміляції спонукає перевидати його в Україні, удоступнивши для зацікавленого читача.

Результатом наполегливих наукових студій О. Бежковичем агрокультури українців — мешканців різних, часто досить віддалених, регіонів СРСР — стала його фундаментальна праця «Земледельческие орудия и труд украинцев (XVIII — первая половина XX в.)»³, яка нині зусиллями відомого етнолога й україніста В. Бабенка та колег Російського етнографічного музею (Петербург) передана до друку в Уфі⁴. Хоча О. Бежковичу за життя і

**О. Бежкович. Етнографічна карта.
Українці-переселенці Семипалатинської губернії**

**Ілюстративні матеріали О. Бежковича з господарсько-побутового укладу
українців-переселенців Семипалатинської губернії**

Фотоматеріали О. Бежковича з господарсько-побутового укладу естонців-переселенців Башкирії

Стерлітамацький кантон. 1930 р.
Складання колгоспного хліба в копни

Стерлітамацький кантон. 1930 р.
Доїння колгоспних корів

не вдалося оприлюднити цю монографію, проте він зумів надрукувати в російських і українських журнальних виданнях низку наукових статей, які репрезентували різні аспекти цього вагового дослідження [напр., див.: 36; 37; 38 та ін.]. Незважаючи на те, що питання землеробських занять і агротехніки українців знайшли своє належне висвітлення в працях вітчизняних учених (В. Горленка, І. Бойка, О. Куницького, С. Павлука та ін.), дослідження О. Бежковича не втратило своєї актуальності, оскільки відрізняється від робіт згаданих авторів ширшою географією джерельної бази, вводить до наукового обігу новий, зібраний автором у найвіддаленіших районах фактаж. Як зауважує сам дослідник у «Введенні» до монографії, джерелами його роботи послуговували не тільки експедиційні записи, зроблені ним у ті роки в 15 областях України (Полтавській, Київській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Черкаській, Одеській, Рівненській, Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській, Херсонській, Кримській, Миколаївській), але й польові матеріали з агрокультури українців, зафіксовані за межами України — у Брестській, Гродненській областях Білоруської РСР, Ростовській області та Краснодарському краї РСФСР, а також у районах Башкирської АРСР, Казахській, Киргизькій та Узбецькій союзних республіках СРСР. О. Бежковичем були вивчені етнографічні колекції, зокрема знаряддя землеробства музеїв Києва, Львова, Одеси, Умані, Дніпропетровська, Полтави, Сум, Чернівців, Закарпаття та Чернігова, а також Державного музею етнографії народів СРСР (Ленінград) і Музею народознавства СРСР (Москва). Як зазначає сам автор, він студіював землеробську культуру українців «не тільки в республіканських межах УРСР, а ширше — в етнічних межах», у давніше заселених українцями частинах земель Кубані, Дону, Ставропілля, Воронежської, Курської областей, Заволжя, Башкирії, Казахстану й Киргизії, Сибіру та Далекого Сходу, Білорусії [2, с. 20]. Це дозволило досліднику розкрити

еволюцію українських сільськогосподарських знарядь праці в їх залежності від природно-кліматичних умов, якості ґрунту та культурних взаємовпливів.

У монографії автор дослідив широкий спектр проблем агрокультури українців — від класифікації орних знарядь і способів обробітку ґрунту, опису посівів і знарядь боронування й догляду за польовими культурами, збирання врожаю, способів молотби й зберігання насіння до питань впливу природно-кліматичних умов на агропроцеси в різних регіонах, а також опису повір'їв і обрядів, пов'язаних з агрокультурою.

Дослідник зробив крок уперед у висвітленні конструктивних характеристик українських знарядь землеробства, ареалів поширення різних їх типів; у створенні переконливих типологічних класифікацій орних знарядь та розкритті міграцій етнічних спільнот, їхніх взаємовпливів у сфері агрокультури. На прикладі еволюції українського плуга XVIII—XIX ст. вчений доводить залежність і змінюваність робочих частин плуга (леміша, чересла та полиці) від ґрунтово-кліматичних умов, відтак стверджує їх «функціональність», на відміну від «нефункціональності» кістяка плуга.

Хоча О. Бежкович продемонстрував добру обізнаність з літературою питання і вміле володіння порівняльно-історичним матеріалом дослідників-попередників, просовуючи вивчення агротехнік у глибину археологічних культур, проте фактологічною основою праці і засобом розкриття специфіки української народної агрокультури в її зіставленні із землеробством інших народів є його особисті етнографічні спостереження й відомості. Вони значно збагачують існуючу систему знань із землеробства, завдяки новим авторським даним посилюють аргументацію, а відповідно — переконливість висновків праці.

О. Бежкович виявляв також різносторонній інтерес до етнографії башкирів, зокрема до системи землеробства (землекористування, знаряддя праці, посиви, збір урожаю, землеробські обряди й культи) та специфіки тваринництва. Особливо успішним у студіюванні етнографії

башкирської людності був період його наукової діяльності в статусі співробітника Башкирського НДІ, коли вчений експедиційно досліджував низку кантонів Башкирської АРСР. Не випадково, що окрему тематичну групу досліджень з агрокультури інститутського архіву О. Бежковича складають розвідки з історії землеробства і землеробських культур народів Башкирії: «Этнические особенности земледелия народов Башкирии», «О земледелии в Башкирии», «Этнические особенности выращивания и сбора урожая у народов Башкирии XIX — начало XX ст.», «Земледельческие культы и обряды у народов Башкирии», «Верования и обряды, связанные с земледельческим культом у народов Башкирии», «Материалы и исследования по этнографии земледелия и животноводства Уфимского кантона Башкирской АССР» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 44, арк. 19–64; ф. 51, од. зб. 45, арк. 1–6; ф. 51, од. зб. 46, арк. 1–62; ф. 51, од. зб. 47, арк. 1–24; ф. 51, од. зб. 48, арк. 1–22; ф. 51, од. зб. 62, арк. 1–46). Опубліковані статті [напр., див.: 28; 32] та представлені в Архіві ІМФЕ його рукописні розвідки з рільництва різних етнічних груп Башкирії були написані переважно на основі зафіксованих ним під час роботи Башкирської експедиції в 1929–1930 роках агротехнічних відомостей і фактів. Учасники експедиції під керівництвом О. Бежковича 1929 року дослідили декілька волостей Уфимського кантону і частину Усмангалінської волості Там'ян-Катайського кантону, що складало 27 населених пунктів. Збір матеріалів експедиція проводила за заздалегідь розробленим ученим планом стаціонарним методом. У 1930 році експедиція проїхала кількома маршрутами й обстежила 40 колгоспів у Бирському, Белебеївському, Стерлітамацькому та Уфимському кантонах, унаслідок чого вдалося зібрати унікальні матеріали з агротехніки башкирів, росіян, татар, українців, марійців, чувашів та естонців. У своїх публікаціях О. Бежкович досліджує вплив нового природного середовища на еволюцію і зміну знарядь праці, привезених переселенцями — представниками різних етнічних груп. Він уважно вивчив спе-

цифіку сівозміни, способи користування луками і розвитку тваринництва серед українців Башкирії; розкрив особливості адаптаційних практик у системі агрокультури, звернув увагу на взаємозапозичення землеробських навичок в етнічно змішаних поселеннях, вказав на побутування в українців-переселенців типово хуторського землекористування й поселень, притаманних материковій Україні.

Учений був свідомий переважно наукового й культурно-історичного значення зафіксованих ним даних, оскільки по аулах активно впроваджувалася колективізація та механізація рільництва: «Все эти виды земледельческого труда и орудия, с помощью которых эти работы выполнялись, представляют теперь лишь культурно-исторический интерес, так как относятся к последним годам длительного периода ведения индивидуального (единоличного) крестьянского хозяйства» [31, арк. 1].

Увагу вченого привернула також проблема народних агрокультурних вірувань і уявлень, збереження елементів давніх язичницьких культур і обрядів у сільській повсякденності. Серед переданих до Архіву ІМФЕ матеріалів О. Бежковича — його наукова доповідь, у двох варіантах, на вказану тематику, що складає дві одиниці збереження (од. зб. 47; од. зб. 48) машинописного й рукописного тексту. Автор зазначає, що їх основою є матеріал, який було зібрано ним під час Башкирської експедиції 1929 року на східній частині колишнього Уфимського кантону, стосується він «культур і обрядів, пов'язаних з метеорологічною магією, і зокрема, магією викликання дощу» [6, арк. 1]. Дослідник розкриває сутність обрядодій, спрямованих на викликання дощу та запобігання пошесним хворобам у тварин (колективні молебні; обрядові жертвопринесення тварин (*мон-чук*) і колективні ритуальні трапези біля річки; забивання осикових кілків у могили «нечистих покійників»; обливання криничною водою воріт; проходження тварин і людей крізь «земляні ворота» тощо); а також виявляє їх первісні домусульманські (язичницькі) елементи та магічну природу. О. Беж-

кович вказує на деякі світоглядні трансформації в місцевій людині й зауважує, що описані магичні обрядодії не застосовуються в колективних господарствах, адже «за той чи інший стан колгоспного врожаю селяни не несли відповідальності, а тому традиційних заходів культового порядку не вчиняли» [6, арк. 18].

Заслугують на увагу й виконані дослідником цінні фотоілюстративні матеріали, замальовки, схеми і креслення, які лише частково збереглися або були опубліковані. Як показує список фотографій, зроблених у Башкирії (АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 65, арк. 1–5), вони візуалізують найширші сегменти господарського, побутового та соціального життя місцевої людини і, як планував автор, мають стати важливими документальними свідченнями для його досліджень по Башкирії.

Зауважимо, що зафіксовані й проаналізовані вченим матеріали розвитку землеробства в Башкирії наприкінці 1920-х років разом з фотоілюстраціями є унікальним джерелом, яке фіксує рівень і стан агрокультури в різних народів Башкирії цієї доби [див. також: 40, с. 77–91]. Щодо розвитку землеробства в українців-переселенців, то висновки О. Бежковича слушно резюмує Д. Чернієнко: «Українці-переселенці прийшли на Південний Урал з випрацьованими і високорозвинутими навичками <...> і високим, порівняно з іншими народами, рівнем землеробства», який «істотно вплинув на інші народи Башкирії, але водночас традиційний устрій і побут самих українців змінювалися під впливом місцевих умов» [40, с. 91].

У фонді О. Бежковича, переданому до Архіву ІМФЕ, зберігаються аналогічні машинописні й рукописні матеріали (у вигляді статей, доповідей та монографій), які стосуються народів Середньої Азії⁵: монографія «Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия», стаття «Земледельческие культуры и обряды у народов Средней Азии и необходимость борьбы против них», доповідь «Кочевое хозяйство киргизов» (АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 43, арк. 1–426; ф. 51, од. зб. 41, арк. 1–45; ф. 51, од. зб. 42, арк. 1–9). Відомо,

що деяку частину зазначених праць автору вдалося опублікувати за життя. Це, зокрема, його дослідження «Историко-этнографические особенности киргизского земледелия (у кн. «Хозяйство Средней Азии и Казахстана». — М., 1977) та стаття під такою самою назвою, опублікована 1973 року в «Трудах института этнографии АН СССР» (т. 98) у Ленінграді. Етнографічні розвідки О. Бежковича («Киргизы. Кочевание», «Зимнее содержание скота у киргизов») були також опубліковані німецькою мовою в Будапешті [див.: 41, арк. 4–5].

Знаковою в науковому рукописному доробку О. Бежковича є його фундаментальна комплексна монографія «Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия» (обсягом 456 аркушів), передана автором до Архіву ІМФЕ і датована ним 1956 роком. Як зазначає в передмові дослідник, на збір матеріалів і підготовку праці він витратив 20 років, здійснивши експедиції в 1928 році «в Чуйську, Сусамирську і частково в Кочкорську долину»; «в 1940 р. на південь Киргизії в Джалал-Абадську область». Значний масив відомостей ним було зібрано 1947 року в різних спеціалізованих установах Киргизької РСР під час спеціальної поїздки до Фрунзе, а також використано записи експедиції Державного музею етнографії народів СРСР (у Джалал-Абадську й Тянь-Шанську області в 1940–1947 рр. та в Іссікульську й Ошську області Киргизії в 1924 та 1925 рр.).

Непересічна наукова значимість рукопису істотно завдячує залученню дослідником широкого порівняльного матеріалу з кочівницького господарства, побуту й культури казахів, узбеків, таджиків та інших сусідніх кочівних народів; врахуванню ним впливу на господарську специфіку населення краю особливостей його території та природи (гірський і високогірний ландшафт), клімату (вертикальна зональність), історії і культурних зв'язків та запозичень і представленням цієї проблематики у відповідних тематичних параграфах [23, арк. 1–31].

У двох загального характеру частинах праці («Историко-этнографические особенности животноводства» та «Историко-этнографические особенности киргизского земледелия») ⁶, що передують основним її розділам, дається лаконічний опис структури і змістових аспектів подальшого викладу матеріалу. Наприклад, перелічуються такі тематичні блоки з теми «тваринництво»: «история скотоводства, цели разведения домашних животных и формы использования их; виды и породы домашних животных; замена одних пород другими; терминология животноводства; клички домашних животных; знаки собственности; условия содержания животных зимой, весной, летом и осенью; перекочевки; организация выпаса; заготовка корма на зиму; способы доения; молочное хозяйство; сбор шерсти; обучение животных ходить под седлом; народная метеорология и скотоводческие культы и обряды» [9, арк. 1]. Учений високо оцінює соціоекономічну роль скотарства в житті народу, слушно зазначаючи, що «скотоводство послужило той материальной основой, на базе которой киргизы оформились в народ, т. е. разрозненные роды и племена были объединены в единое целое — народ» [9, арк. 22].

Автором монографії було зібрано й систематизовано рідкісні факти із царини народних знань (ветеринарії й метеорології) киргизів. Виділивши емпіричні й магичні засоби лікування тварин, дослідник докладно аналізує способи та ефективність застосування ліків рослинного, тваринного й мінерального походження, описує найпоширеніші хірургічні прийоми, вказує на профілактичну мету магичних засобів. Зауважимо, що чимало з описаних ним ветеринарних засобів і прийомів лікування аналогічні тим, що в подібних випадках рекомендовані народною ветеринарією в Україні (застосування солі, горілки, мідного купоросу, гасу, а також лікування шляхом кровопускання; проведення молебнів, освячення тварин, обкурювання й використання охоронних предметів, прив'язування тваринам амулетів і дотримання заборон тощо) [див.: 14, арк. 189–200].

Дослідник також описує метеорологічні знання киргизів та їх застосування для успішного ведення скотарства, підкреслює існування й роль народних метеорологів (*есепчі* та *джайчі*), на специфіку цієї царини знань, детерміновану особливостями гірської природи, клімату та скотарського способу господарства.

У висновковій частині праці автор слушно резюмує, що «скотоводство было главным, основным занятием народа, обеспечивающим его не только продуктами питания, но и материалом для изготовления одежды, жилища, домашней утвари, обеспечивало топливом и служило средством передвижения; больше того, весь быт, вся культура кочевников были приспособлены к циклам кочевания, к потребностям скота и, наконец, на основе этого занятия складывались мировоззрение, поэзия, прикладное искусство и народная психология» [10, арк. 1].

Щодо землеробства киргизів, то дослідник справедливо вказує на його недостатню наукову вивченість, а водночас на його хоча й допоміжну, та все ж таки істотну значимість у житті народу. На думку вченого, «киргизское земледелие, существовавшее в условиях кочевого скотоводческого быта и представляющее собой исключительно редкую форму агротехнического примитивизма, заслуживает особого внимания».

О. Бежкович зауважує, що киргизьке землеробство розвивалося за умов кочового й напівкочового господарства та побуту, завдяки чому воно набуло своїх особливостей і специфіки, які чітко відокремлюють його від європейського землеробства і зближують із землеробством кочових і напівкочових народів Центральної та Середньої Азії [10, ч. 2, арк. 1].

Одним з перших радянських етнологів учений поставив завдання вивчення в історичній ретроспективі киргизького землеробства, виокремивши в його розвитку два періоди: енисейський і тянь-шанський. Студіювання археологічних колекцій та літописних відомостей дозволили йому реконструювати характер місцевого землеробства давніх киргизів, до-

слідити зняття обробітку ґрунту, догляду та збору й переробки зернових, простежити їх еволюцію. О. Бежкович виявляє спільне та відмінне в землеробстві киргизів і сусідніх народів, вказує на позитивні зміни в цій галузі впродовж новітніх часів (застосування нової техніки, розширення асортименту рослин, посівних площ, поява городництва й садівництва). Дослідник торкнувся також питань, пов'язаних з аграрними культурами (Баба — *Дейкану-бово* — покровитель землеробства), які в киргизів, на його думку, побутували аж до колективізації; ідеться також про метеорологічну землеробську магію (викликання дощу, магію «громового каменю», приготування ритуальних страв, обряди жертвоприношення богу *Баба-дейкану* тощо) [8, арк. 127–139].

Не вдаючись за браком місця до докладного аналізу праці, зазначимо, що це одне з перших комплексних етнографічних досліджень киргизької агрокультури й скотарства, виконане на той час (наприкінці 50-х років минулого століття) на справді ґрунтовній джерельній базі власних польових відомостей і на високому науковому рівні. Воно й нині не втратило свого значення завдяки переконливій фактологічній основі та залученню автором порівняльних даних з культури різних народів, у тому числі й українців⁷.

Порушену й частково висвітлену в згаданій монографії тему аграрних культів киргизів О. Бежкович розгортає в спеціальному дослідженні [7]. Це — виконана на основі порівняльних даних розвідка, що містить описи найпоширеніших у Середній Азії обрядів і вірувань, приурочених до головних періодів і видів робіт з вирощування хлібних рослин (оранка, сіяння, жнива, молотьба тощо)⁸. Обрядова практика зводилася головню до приготування ритуальної їжі для орачів (смажене просо, змішане з айраном — кислим молоком; смажене пшеничне зерно, млинці, смажений баран тощо) і до жертвоприношень *Дейкан-бова*. Серед поширених магічних заходів, описаних автором, є також використання крові ритуальної жертвовної тварини: «Киргизы <...> свежей

кровью от жертвенного животного “мазали столб и весь молотильный инвентарь”, а также брызгали кровью землю взятую из арыка, из которого поливали посев, и положенную на вершину вороха, тоже явления одного и того же жетвоприношения непосредственно покровителю земледелия» [7, арк. 19].

За спостереженнями О. Бежковича, популярними в середньоазійських народів були колективні молитви; обкурювання димом; виготовлення і вшанування в хаті господарів ритуальної ляльки — *кампирик* (з віника, що ним підмітали рештки зерна після обмолоту); виконання обрядів «завершення жнив», викликання дощу, вітру тощо [7, арк. 8–10, 15–16, 25, 27, 30–34, 38–39, 42–43]. Усе це, на думку дослідника, є свідченням давніх анімістичних уявлень і вірувань тамтешньої людності, котра одухотворювала навколишній світ, у тому числі й важливе життєдайне джерело — хлібні злаки та пов'язані з ними предмети і природні явища.

На власних польових даних, що їх зібрав О. Бежкович завдяки участі в численних експедиціях, він написав і опублікував змістовні дослідження про агрокультуру, скотарство й побут киргизів, марійців, татар, башкирів, чувашів, росіян, білорусів та інших народів Приуралля, Середньої Азії і Кавказу (Землеустройство на Кубани // Революция в деревне. — М., 1924. — Вып. 1. — С. 120–188 (псевд. А. Бай); Кочевники // Вокруг света. — Ленинград, 1929. — № 52. — С. 7–10), а також про трансформацію в агротехніці за радянських часів та про специфіку землеробства в колгоспних господарствах згаданих народів (Коллективизация сельского хозяйства на юге России. Экономический быт сельскохозяйственных коммун «Красное знамя», «Прямой путь», «Всемирная дружба» и «Федоровская». — Ленинград, 1927).

Проблематиці землеробства, тваринництва та побуту присвячені й інші видрукувані його розвідки та укладені ним альбоми (Этнографические рисунки Вл. Плотникова по быту казахов (1859–1862 гг.) // Советская этнография. — 1953. — № 4. — С. 113–

119; Альбом земледельческих орудий народов России — СССР (XVIII — нач. XX в.) : в 4 ч. — 1984), а також праці, опубліковані ним німецькою мовою за кордоном (про ярма, кочівництво та скотарство в киргизів тощо).

Широка наукова ерудованість і обізнаність О. Бежковича з етнографією землеробства різних народів в їх історичному розвитку дозволила йому не лише написати ґрунтовні праці, але й усвідомити доконечність і безпосередньо долучитися до вирішення методичних проблем, пов'язаних із землеробством та агротехнікою. У переданому до ІМФЕ архіві О. Бежковича є спеціальні його студії із цієї тематики, котрі, безумовно, заслуговують на докладне вивчення [див.: 12; 5]. Ці дослідження, окремі з яких О. Бежкович зумів опублікувати (К методике агроэтнографических исследований // Советская этнография. — 1970. — № 5; До питання про агроетнографічні дослідження // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 3), спрямовують увагу етнологів на потребу вироблення спільних методичних підходів до агроетнографічних досліджень (узгодження питань про типологічні класифікації різновидів орних знарядь, про чітке хронологічне розмежування знарядь, про необхідність врахування культурно-історичного та етнічного факторів). Власні емпіричні знання та досвід дозволили йому поставити під сумнів пропаговані в ці роки методи Г. Громова та Ю. Новикова, спростувати їхні помилкові погляди, що пояснювалися й відсутністю в них власних польових відомостей. О. Бежкович критично оцінює їхні спроби залучити до суто етнографічних студій агротехніку промислового виробництва як предмет вивчення. Несприйняття дослідником підходу, за яким етнографія нібито має вивчати «не тільки суто народне, а й механізоване землеробство» [34, с. 32], суголосне сучасним критеріям, згідно з якими лише народна агрокультура є предметом етнологічних студій.

О. Бежкович залишив також ґрунтовні дослідження (у вигляді опублікованих праць та архівних матеріалів) з етнічної історії та етнічного складу населення Краснодарського краю,

з питань територіального розселення народів Середньої Азії, Кавказу і Приуралля. Інтерес дослідника до проблем етнічно-територіального розміщення народів колишнього СРСР узасаднювався на глибокому усвідомленні ним важливості об'єктивного висвітлення цього питання для реконструкції етнічної історії народів і формування правдивих наукових знань про їхнє минуле й сучасне: «Правильно изученная этнография края, — писав науковець, — имеет большое значение для исследования хозяйства, быта и культуры современного населения Кубани» [11]. Саме наукова принциповість і справжня обізнаність зі статистичними даними з етнічної історії багатьох народів спонукала вченого до написання рецензій, статей і доповідей, у яких О. Бежкович виступив як об'єктивний критик і експерт-картограф, зробивши професійні й конструктивні зауваження з приводу некоректностей в опублікованих картах — «Карта народів СРСР» і «Етнографічна карта Кавказу». Так, вітаючи і схвально оцінюючи появу «Карти народів СРСР», О. Бежкович підкреслює її високе освітньо-пізнавальне значення, оскільки вона, представляючи 82 народи СРСР, дає наочне уявлення «про питому вагу різних народів Радянського Союзу щодо території, яку вони займають» [13, с. 235–237].

Водночас дослідник загострює увагу на очевидні недоліки карти, що виникли внаслідок ігнорування об'єктивних відомостей і конкретних статистичних фактів. Не володіючи даними статистики та етнографічними відомостями щодо всіх народів і територій СРСР, а відтак, не беручись аналізувати співвідношення чисельності людності і територій проживання всіх етнічних спільнот, дослідник зазначає, що веде мову «лише про помилки картографування українців, які проживають на території Росії, а частково і в інших союзних республіках» [13, с. 236]. О. Бежкович оперує даними перепису 1926 року, які ігнорувалися або ж не помічались іншими дослідниками, і фокусує увагу на статистичних відомостях цього перепису, згідно з якими українців в РСФСР було

zareestrovano 7 873 331 chol., z kotrykh ponad 3 mln prozhivalo na teritorii Pivnichnogo Kavkazu (holovno v kolishnii Kuban'skii oblasti). Uchenii reziume, sho po vsix trьox okrugakh kolishnoii Kuban'skoi oblasti v 1926 roci spivvidnoshennia ukrainciv ta rosiian pokazuє značne kilьkisne переважання ukrainciv (57,1 %) nad rosiianami (42,9 %) [22, ark. 5]. Podobni dani zaфиксовани i Vserosii'skim perepisom 1920 roku, vidpovidno do yakogo v Kuban'skii okruzi meshkalo 1 222 140 tis. chol. ukrainciv, sho stanovilo 55 % usьogo naselennia, a rosiian — 980 290 chol., sho skladalo 44,13 % naselennia [11, ark. 22]. «Ukraincям належить centralna i zahidna (bilьsha) chastina okruhi — це так звані “чорноморці” — козаки колішнього “чорноморського війська”, — цитує О. Бежкович текст праці «Північний Кавказ після районування» (Ростов-на-Дону, 1925. — Т. 2. — С. 178—179) про територіальне розміщення українців Кубані.

Uchenii zistavliaє statistichni dani zghadnih perepisiv z nanesenimi na «Kartu narodiv SRSR» poznachenniami etnografichnih charakteristik teritorii i konstатує їх nevidpovidnistь realnostii, sho виникла vnaslidok iгнорування zasadnichih principiv zastosuvannia методу etnografichного картографування. Na vidminu vid predstavlenoi na karti etnografichnoi panorami teritorial'nogo rozmishchennia narodiv, — зауважує автор, — «usya zahidna chastina Krasnodar'skogo kraiu повинна бути pokazana zaselenoю ukraincями, a схidna — змішаною російсько-українською» [13, с. 236]. Zокрема, nepravilno, na dumku vchenogo, vidobraжене kilьkisne predstavnicтво ukrainciv «v Zadonskii chastini Rostov'skoi oblasti, v Stavropol'skomu kraї, u kolishnii Voronez'kii gubernii i v kolishnii Kurskii okruzi» [13, с. 236]. Doslidnik kritично ociniє й vidobraжене na karti predstavnicтво ukrainciv u Kazahstanі, de їх нараховується 860 822 особи i de вони складають bilьshistv u bagat'box raionakh pivnichnoi, pivnichno-sхidnoi ta pivnichno-zahidnoi chastini цiei respubliki: «U Semipalatinskii oblasti, na livomu berezi Irtysha,

vishe i nizhche Ust'-Kam'ianogir'ska, ukrainci zhivut' майже suцil'nim masivom <...> z nevelichkimi vkraplenniami rosiian, a na karti ci misca poznacheni zai'niatimi винятково rosiianami» [13, с. 236]. Okrim danih perepisu, ukraincьku bilьshistv u regioni, yak zaznachaє vchenii, fiksuє й etnografichna literatura, pidtverdzhують dani istorii tosho.

O. Bezkovich principovo stavit' pitanня pro neobхidnistv udoskonalennia metodiki etnografichного картографування, vkaзує na doцil'nistv poєdnannia v процесі stvorenня kart dvoх пошиrenih методiv — «методу etnichних teritorii» i «методу людностii», акцентує переваги умовної презентацii danih na kartakh za dopomогою кольорового та цифрового позначень тоsho [13, с. 237].

Pomilki й картографичні nekorrektnosti O. Bezkovich виявляє i v «Etnografichnii karti Kavkazu», recenziia vchenogo na яку mistitv зауваження pro konkretні фактичні неточності, sho vedut' do викривлення картини real'nogo teritorial'nogo rozmishchennia ukrainciv i rosiian u rіznih regionakh SRSR, zокрема Чорномор'я i Закубання — zahidnoi chastini kolishnoii Kuban'skoi oblasti [39, с. 87—88].

Doslidnik зауважує, sho його критика stosується liше tiei chastini karti i poznacheniх na niї teritorii, yakі йому добре vidomi z literatury, ekspeditsiynih vidomosteї i materialiv demografichного perepisu 1926 roku. Idet'sya pro цiлу teritoriu «Chornomors'koi, Kuban'skoi, Maikops'koi, Armavir'skoi i Sals'koi okrug, a takozh Adigejs'ku avtonomnu oblast', Karachaev'sku avtonomnu oblast', Shansuz'kii ta Cherkесьkii naciональнi raioni», oскilьki репрезентовані na karti dani pro etnichний склад naselennia цих teritorii мають, z одного боку, великі розбiжностi iз сучасною real'nistiu, a z drugого, — nevidpovidnosti etnichному складу meshkanцiv цiei teritorii [39, с. 86]. Uchenii nazivaє desiatki velikih naselених punktiv iз чисельnistiu naselennia vid 12 tis. do 18 tis. kozhnii, u yakih ukrainci stanovliaєт' vid 80 % do 93 %, проте na karti вони poznacheni yak rosijs'ki [39, с. 87].

Подібні помилки О. Бежкович фіксує і в регіонах, населених черкесами, карачаївцями та осетинами. Виявлені некоректності, на думку вченого, роблять цю карту «цілком непридатною для будь-якої мети» [39, с. 86].

Дослідження української складової заселення й етнічного складу людності територій Північного Кавказу та інших земель поза межами адміністративних кордонів колишньої УРСР посідають поважне місце в народознавчій спадщині О. Бежковича. Проте лише поодинокі із цих студій ученому вдалося опублікувати, зокрема, видрукувані у вигляді доповідей його розвідки про історію заселення Кубані [27, с. 25–44] та про етнічний склад населення Краснодарського краю [22, с. 126–142]. Однак вони були оприлюднені у вузькоспеціалізованому виданні, не розрахованому на широку читачку аудиторію, тому й залишилися малопомітними навіть у науковому середовищі.

Викладені в цих доповідях статистичний фактаж та авторські висновки про етнічно-український характер західної частини Кубані та інших заселених українською людністю земель поза адміністративними кордонами УРСР не були актуальними за часів політики тотальної асиміляції та русифікації української людності Північного Кавказу. Очевидно, О. Бежкович був свідомий цих негативних тенденцій, але, прагнучи донести до української громадськості правдиву інформацію про українську етнічну більшість земель Західної Кубані й динаміку етнічних процесів серед мешканців цієї території на тлі упереджень і зумисного викривлення співвідношення їх етнічного складу російською наукою, дослідник ретельно зібрав усі свої статті й розвідки і передав на збереження до спеціалізованого Архіву ІМФЕ НАН України.

Отже, домінантним у науковому доробку О. Бежковича україністичним темам територіального розселення українців поза межами УРСР та етнічного складу населення Кубані присвячено чимало з наявних у його архіві машинописних і рукописних робіт та їхніх фрагментів: «История заселения Кубани»,

«К вопросу заселения Кубани и современный этнический состав края», «Заселение Кубани и современный этнический состав населения», «Современный этнический состав Краснодарского края», «История казаков-украинцев на Кубани», «Об истории казачества и в частности об истории заселения Кубани», «Фамилии жителей станицы Нововеличковской, бывшего Екатеринодарского отдела Кубанской области, теперь Новотитаровского района Краснодарского края, относящиеся к рубежу XIX–XX вв.» та ін. (АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 30, арк. 1–22; ф. 51, од. зб. 31, арк. 1–93; ф. 51, од. зб. 32, арк. 1–73; ф. 51, од. зб. 33, арк. 1–86; ф. 51, од. зб. 35, арк. 1–4; ф. 51, од. зб. 36, арк. 1–10; ф. 51, од. зб. 37, арк. 1–27; ф. 51, од. зб. 38, арк. 1–10). Оскільки нині розпочато їх опублікування в народознавчому часопису ІМФЕ — журналі «Народна творчість та етнологія», — то читач матиме можливість ознайомитися з ними безпосередньо. Ми ж звернемо увагу лише на окремі принципово важливі аспекти цих студій і підкреслимо, що О. Бежкович був одним з небагатьох авторів радянських часів, котрий не побоявся назвати справжні причини вражаючого скорочення чисельності української людності Кубані впродовж другої половини 1920-х — кінця 1950-х років: «Изменения в национальном составе населения, — пишет дослідник, — чрезвычайно велики. Из большинства, которое украинцы занимали в быв. Кубанской области до конца 20-х годов текущего столетия, они оказались в ничтожном меньшинстве в 50-х годах. Когда начался процесс сокращения украинского населения, вероятно, более или менее точно показала Всесоюзная перепись населения 1939 г.» [21, арк. 9].

Опонуючи вкотре своїм сучасникам — російським етнологам, які різкі зміни етнічного складу населення пояснювали «поступовою етнічною інтеграцією», О. Бежкович чітко артикулює «фізичні» й «психологічні» фактори цих змін, а також вказує на дефекти переписів (реально ж ідеться про суспільно-політичну замовну їх природу). Дослідник не-

двозначно заявляє: «Физическим фактором считаем, прежде всего, выселение с Кубани, главным образом, казаков, которое началось сейчас же по окончании гражданской войны. В первую очередь была выселена антисоветски настроенная военная и административная интеллигенция, а затем казаки, пользовавшиеся влиянием в станицах. <...> Во много раз значительнее было выселение кулаков и подкулачников, в связи со сплошной коллективизацией сельского хозяйства. <...> Точное количество выселенных сейчас трудно установить, т. к. материалы этих мероприятий не публиковались. К этой же категории факторов сокращения украинского населения относится **голод 1932–33 г. Смертность была так велика, что вымирали целые семьи** [курсив наш. — Г. С.], в результате чего в станицах пустели усадьбы и кварталы. Население многих станиц сократилось наполовину» [21, арк. 10].

Дослідник вдається до принципової легітимізації в науковому дискурсі факту голоду на Кубані і його страхітливих наслідків; водночас він спростовує офіційно названі його причини, заявивши, що «голод на Кубані виник не в результаті неурожаю». Потрібно було мати неабияку відвагу й високе сумління, щоб написати в ті часи страшну правду про наслідки голоду: «Во многих станицах умерло около трети населения. Опустевшие [станицы. — Г. С.] заселялись переселенцами, преимущественно из областей РСФСР. По анкетным данным Комплексной экспедиции Института этнографии АН СССР в станицу Платнировскую переселилось в советское время из южно-русских областей — 60,8 %, из северных и центрально-нечерноземных областей — 8,4, с Урала и Сибири — 8,6, из других республик Союза — 9,5 и с Украины — 12,7 %. <...> Из Ставропольского края переселялись целыми колхозами. Эти массовые переселения несомненно сказались на этническом составе края в пользу преобладания русского населения» [21, арк. 11–12].

Згубну роль щодо чисельності українців, зазначає О. Бежкович, відіграла й упередже-

но організована кампанія перепису, унаслідок чого було допущено безпрецедентні статистичні спотворення етнічного складу населення: «Фактор неточного учета населения во время Всесоюзной переписи 1959 г. сыграл решающую роль в получении дефектного показателя о численности украинского населения в Краснодарском крае» [21, арк. 12]. Дослідник дає розлогу довідку про етнімічні термінологічні труднощі, з якими зіштовхнулося українське населення: «Такая изменчивость и неясность этнических терминов для населения Кубани, а также смешение областных (этногеографических) и сословных терминов с оскорбительными, поставили кубанских украинцев весьма в затруднительное положение при выборе термина-этнонима во время переписи 1959 г.» [21, арк. 13].

Ґрунтовно й коректно з погляду сучасної вітчизняної науки він розглядає розвиток української етнімії в історичному контексті, вказує на грубі порушення, що допускалися офіційною владою під час паспортизації та в процесі перепису. Дослідник пише: «Не были устранены грубейшие ошибки, допущенные во время паспортизации населения края, которые и сыграли плохую услугу переписи. Выдавая паспорта, милиция, не спрашивая будущих владельцев этих документов, в графе “национальность” писала “русский”. Так одним росчерком пера Иванько, Петренко, Чуб, Трытяк и прочие, с чисто украинскими фамилиями и говорящие на украинском языке, были превращены в “русских”. Таким простым путем было наполовину “ликвидировано” коренное украинское население Кубани — казаки и иногородние, жившие в станицах. Несмотря на все это, мы читаем: “По данным Всесоюзной переписи 1959 г., русскими назвали себя 89,4 % всего населения Краснодарского края, украинцами — 3,9 %. А следовало бы написать: их назвали русскими”» [21, арк. 17].

Обстоюючи правду про етнічно український профіль Кубані, дослідник залучає дані антропонімії, збирає та укладає список прізвищ мешканців станиці Нововеличків-

ської (колишньої Кубанської області, а на час написання розвідки — Краснодарського краю). Учений пише: «В целях доказательства принадлежности жителей станицы Нововеличковской быв. Екатеринодарского Отдела (уезда) Кубанской области к украинскому народу, мною составлен список фамилий. Из этих фамилий видно, что они все украинские. Этническая принадлежность жителей этой станицы к украинскому народу доказывается переписью 1926 г.» [25, арк. 1].

Список налічує 197 домінуючих суто українських прізвищ більшості мешканців станиці на межі XIX—XX ст. О. Бежкович на прикладі конкретного селища показує демографічні втрати Кубані в 1930-х роках: кількість населення станиці скоротилася вдвічі (з 14 000 — на час перепису 1926 р. до 7 000 — на час написання статті). Він дає недвозначні й конкретні пояснення цих різючих змін: «Такое резкое уменьшение жителей произошло главным образом в 1932/33 гг. Во время страшного голода...» [25, арк. 1].

Обсяги статті не дозволяють ґрунтовніше зупинитися на аналізі даних рукописів, зміст яких для сучасної України є особливо актуальним, бо дає відповіді на питання, **як, коли і якими методами** російська влада формувала «русский мир» не лише на Сході України, але й на Кубані. Безумовно, ці рукописи заслуговують на спеціальне вивчення та опублікування.

Як зазначалося, наукова спадщина О. Бежковича така тематично розмаїта, що кожен її сегмент потребує окремого дослідження. У цій оглядовій статті ми лише побіжно торкаємося кожного з них, аби повніше відтворити науковий портрет ученого. Відтак не можна оминути увагою його опублікованих [29; 39] та

рукописних праць [3] із царини українського народного мистецтва, зокрема настінного розпису. Уже згадувалося, що дослідником до Архіву ІМФЕ передано велике за обсягом (133 с., зі вставками та доповненнями — 203 с.) монографічне дослідження в машинописному форматі про настінний розпис [24], датоване 1956 роком. Робота виконана не стільки як суто мистецтвознавча праця, а скоріше як етнографічна⁹, і написана переважно за публікаціями вчених — попередників з материкової України. Хоча із цієї тематики нині в Україні вже з'явилися спеціальні праці, проте дана монографія може бути оприлюднена як пам'ятка етнографічно-мистецтвознавчих досліджень середини 50-х років XX ст.

Значний науковий інтерес мають також передані О. Бежковичем до Архіву ІМФЕ його методичні розробки питань експедиційної роботи [33] та історіографічні статті [4], важливі з погляду вивчення історії етнологічної науки в СРСР та національних республіках і регіонах.

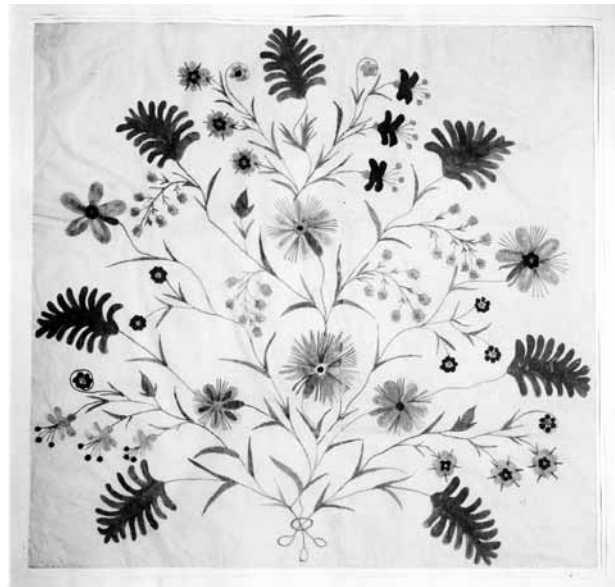
Науковий доробок О. Бежковича дозволяє належно поцінувати його практичні знання досвідченого музеолога, котрий залишив конструктивні наукові розробки й розлогі публікації, присвячені тематиці, структурі та принципам створення експозицій; питанням комплектування фондів різнопрофільних музейних осередків [1; 17–20].

Побіжний огляд наукового архівного спадку вченого і його опублікованих праць свідчить про помітну й недостатньо оцінену роль О. Бежковича в розвитку етнології та україністики. Його доробок, поза сумнівом, є яскравою сторінкою в загальній скарбниці гуманітаристики, який заслуговує на вивчення та окреме самостійне видання.

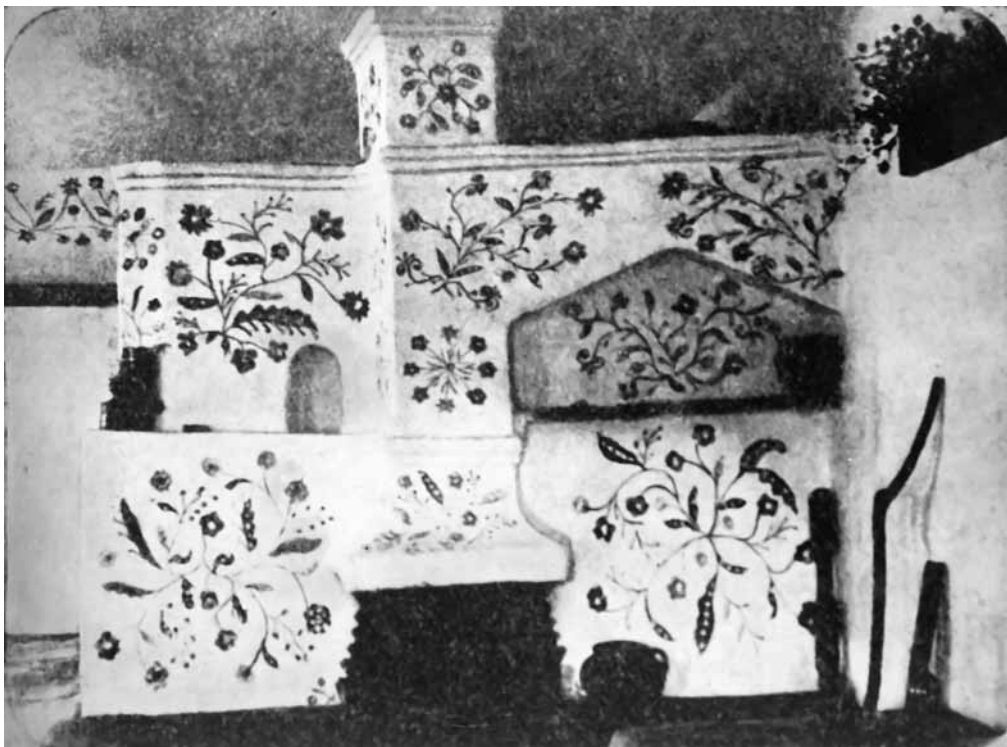
¹ Публікаційних матеріалів, присвячених біографії та науковій діяльності О. Бежковича, є небагато. Серед них — як спеціальні розвідки, так і загальнішого формату праці, у яких ідеться і про науковий внесок ученого. Це, зокрема: *Решетов А. М.* А. С. Бежкович — етнограф и музеевед // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований : этнология, история,

ерхология, культурология, 2006–2007 : научное издание. — С.Пб., 2007. — С. 271–275; *Ашнин Ф. Д., Алтатов Б. М.* «Дело славистов» : 30-е годы. — М., 1994; *Бабенко В. Я.* Украинцы Башкирской ССР. — Уфа, 1992. — С. 9, 77, 95, 254, 257; *Черненко Д. А.* Украинистика Южного Приуралья. — Ижевск, 2013. — С. 75–91; *Чумаченко В. К.* Предисловие // *Бежкович А. С.* Из песенного фольклора

Зразки українського стінопису, зафіксовані О. Бежковичем

Настінні розписи хат, зафіксовані О. Бежковичем

станции Нововеличковской / публ. и предисловие В. К. Чумаченко // Культурная жизнь Юга России. – 2013. – № 3 (50). – С. 57–50; *Довженко Г.* Невідома праця кореспондента Етнографічної комісії НАН України // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 85–86.

² Про експедиційну етнографічну діяльність ученого свідчать також його опубліковані й рукописні щоденники та наукові звіти, які, безумовно, як і фольклорні записи, заслуговують на окреме вивчення (*Бежкович А.* Дневник для этнографических работ в Кубанской области за декабрь и январь месяцы 1923–24 г. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 72, арк. 1–51; *Бежкович А.* Материалы и исследования по этнографии земледелия и животноводства Уфимского кантона Башкирской АССР. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 62, арк. 1–46; *Бежкович А.* Предварительные итоги этнографической экспедиции в Белоруссию 1957–1958 г.г. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 63, арк. 1–15; *Бежкович А.* Маршрут Башкирской этнографической экспедиции в 1929 и 1930 гг., метод работы, число участников и задачи отрядов. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 64, арк. 1–5; ін.).

³ Ця та кілька інших рукописних праць О. Бежковича з агрокультури 1985 року були передані родиною О. Бежковича відомому україністу з Уфи В. Бабенку.

⁴ До підготовленої та переданої до друку зусиллями українців Башкирії книги (перша частина «Избранных трудов» О. Бежковича) ввійшло, крім згаданої монографії, ще кілька рукописів дослідника, переданих його родиною В. Бабенку:

1. *Бежкович А.* Больше внимания музеям этнографии. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 57, 4 арк.

2. *Бежкович А.* Введение // *Бежкович А.* Земледельческие орудия и труд украинцев (XVIII – первая половина XX вв.). – Уфа, 2015 (у друці).

3. *Бежкович А.* Виды и орнаменты настенной росписи украинской хаты (XIX – первая половина XX вв.). – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 27, 46 арк.

4. *Бежкович А.* Дмитрий Константинович Зеленый // Известия Всероссийского географического общества. – 1955. – Т. 87.

5. *Бежкович А.* Еще об агроэтнографических исследованиях. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 56, 30 арк.

6. *Бежкович А.* Земледельческие культы и обряды у народов Башкирии. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 47, 27 арк.

7. *Бежкович А.* Земледельческие культы и обряды у народов Средней Азии и необходимость

«Воловьы упряжки в Восточной Европе (XVIII – начало XX в.)», «К истории происхождения сох»; «Колесный транспорт у кочевников и славян Восточной Европы с древнейших времен до XV в.».

⁵ Оскільки про дослідження й участь О. Бежковича в Казахстанській експедиції (Семипалатинська обл.) ми вже згадували, то наразі йтиметься лише про його студії з етнографії киргизів.

⁶ Праця має наскрізну нумерацію, зроблену автором, але вона не є суцільною, бо не враховані деякі з наявних текстів. Є також автономна нумерація текстів, виконана в розрізі параграфів і розділів. Посилання в цій частині нашої статті виконані саме за нею.

⁷ Праця включена до видавничої програми ІМФЕ й готується до друку в повному обсязі, оскільки згадані вище публікації про агрокультуру киргизів є лише окремими фрагментами цієї фундаментальної роботи.

⁸ У списку опублікованих праць О. Бежковича ця розвідка відсутня, однак вона містить цікаві спостереження автора і фактичні відомості з важливої етнографічної тематики, тому й заслуговує на вивчення та опублікування.

⁹ Зміст її окреслює такі тематичні блоки: «Хата – предмет росписи»; «Украинская настенная роспись в прошлом»; «Настенная роспись в советское время»; «Краски и способы выполнения настенной росписи»; «Виды настенной росписи»; «Орнамент настенной росписи и композиция мотивов»; «Распространение настенной росписи и происхождение ее»; «Перспективы развития настенной росписи».

борьбы с ними. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 41, 45 арк.

8. *Бежкович А.* Земледельческие культы, обряды и поверья // *Бежкович А.* Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 43, 456 арк.

9. *Бежкович А.* Историко-этнографические особенности животноводства // *Бежкович А.* Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 43, 456 арк.

10. *Бежкович А.* Историко-этнографические особенности киргизского земледелия // *Бежкович А.* Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 4, 456 арк.

11. *Бежкович А.* К вопросу заселения Кубани и современный этнический состав края. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 31, 93 арк.

12. *Бежкович А.* К методике этнографических исследований земледелия. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 55, 64 арк.
13. *Бежкович А.* Карта народов СССР // Советская этнография. – 1953. – № 2.
14. *Бежкович А.* Народная ветеринария, скотоводческие культы и поверья. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 51, од. зб. 43, 456 арк.
15. *Бежкович А.* Об украинских селах и украинцах [Виписки]. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 93, 12 арк.
16. *Бежкович А.* Общий очерк быта украинцев-переселенцев Семипалатинского округа КА ССР. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 1, од. зб. 292, 23 арк. + 27 арк. + 10 арк.
17. *Бежкович А.* Основные принципы построения экспозиции в этнографических музеях. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 50, 66 арк.
18. *Бежкович А.* Пора навести порядок в музеях Узбекистана. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 59, 5 арк.
19. *Бежкович А.* Проект. Размещение отделов и народов в музее и распределение экспозиционной площади между ними в связи с перспективным планом Государственного музея этнографии народов СССР. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 49, 4 арк.
20. *Бежкович А.* Сбор этнографических экспонатов и показ их. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 52, 4 арк.
21. *Бежкович А.* Современный этнический состав Краснодарского края. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 35, 4 арк.
22. *Бежкович А.* Современный этнический состав населения Краснодарского края // Доклады по этнографии. – Ленинград, 1967. – Вып. 5. – С. 126–142.
23. *Бежкович А.* Территория и природа Киргизии // *Бежкович А.* Киргизы. Этнографические особенности скотоводства и земледелия. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 43, 456 арк.
24. *Бежкович А.* Украинская народная настенная роспись. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 26, 203 арк.
25. *Бежкович А.* Фамилии жителей станицы Нововеличковской, бывшего Екатеринодарского отдела Кубанской области, теперь Новотитаровского района Краснодарского края, относящиеся к рубежу XIX–XX вв. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 38, 10 арк.
26. *Бежкович А. С.* Земледелие украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской губернии // Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии / Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 16. – Ленинград, 1930. – С. 15–98.
27. *Бежкович А. С.* История заселения Кубани // Доклады отделения этнографии. – Ленинград, 1966. – Вып. 4. – Ч. 2. – С. 25–44.
28. *Бежкович А. С.* Краткий отчет об экспедиционной работе Этнологического отряда Башкирской экспедиции // Годовой отчет по экспедициям АН ССР. – 1929.
29. *Бежкович А. С.* Настенная роспись украинской хаты // Советская этнография. – 1954. – № 2. – С. 121–128.
30. *Бежкович А. С.* Скотоводческий быт украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской губернии // Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии / Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 16. – Ленинград, 1930. – С. 99–178.
31. *Бежкович А. С.* Этнические особенности выращивания и сбора урожая у народов Башкирии (XIX – начало XX вв.). – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 46, 62 арк.
32. *Бежкович А. С.* Этнические особенности земледелия у народов Башкирии // Археология и этнография Башкирии. – 1973. – Вып. 5. – С. 61–93.
33. *Бежкович О.* [Начерки статті, присвячені розвитку російської і радянської етнографії]. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 68, 3 арк.
34. *Бежкович О.* До питання про агроетнографічні дослідження // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 3. – С. 27–32.
35. *Бежкович О. С.* Еволюція рільничого начиння на Кубані // Науковий збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 93–103.
36. *Бежкович О. С.* Еволюція української хліборобської техніки в межиріччі Орелі і Самари (XIX – середина XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 1. – С. 33–40.
37. *Бежкович О. С.* Кубанський плуг // Науковий збірник Ленінградського товариства української історії, письменства і мови. – К., 1930. – С. 85–112.
38. *Бежкович О. С.* Український настінний розпис // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 4. – С. 121–128.
39. *Бішкович О.* Рецензія на етнографічну карту Кавказу // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 87–88.
40. *Черниенко Д. А.* Украинистика Южного Приуралья. – Ижевск, 2013.
41. *Черниенко Д.* Список наукових і популярних друкованих і рукописних робіт О. С. Бежковича. – АНФРФ ИМФЕ, ф. 51, од. зб. 4, 9 арк.